

**SO'Z SEMANTIK STRUKTURASINING DINIY DISKURSDA
O'ZGARISHI**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12571988>

Olimov Zuhrobiddin Shahobiddin o'g'li

ADCHTI

Umumiy va qiyosiy tilshunoslik kafedrası

o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola diniy mulohaza va diniy dunyoqarash kontekstida so'zlarning ma'nosi va mazmunining qanday transformatsiya va o'zgarishlarga uchrashini aks ettiradi.

Kalit so'zlar

diniy diskurs, semantik tuzilish, insonlar, dunyoni anglash, dunyoni tushunish, Qur'on, islom terminologiyasi, semantik tuzilma, islom madaniyati, ma'no kengayishi, islom leksikasi, majoziy o'lcham, ramziy o'lcham.

АННОТАЦИЯ

В данной статье отражены трансформации и изменения значения и содержания слов в контексте религиозных размышлений и религиозного мировоззрения.

Ключевые слова

религиозный дискурс, семантическая структура, человек, миропонимание, понимание мира, Коран, исламская терминология, семантическая структура, исламская культура, расширение смысла, исламский лексикон, метафорическое измерение, символическое измерение

ANNOTATION

This article reflects the transformation and changes in the meaning and content of words in the context of religious reflections and religious worldview.

Key words

religious discourse, semantic structure, people, comprehension of the world, understanding of the world, Quran, islamic terminology, semantic structure, islamic culture, expansion of meaning, islamic lexicon, metaphorical dimension, symbolic dimension.

Diniy diskursning semantik tuzilishi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar insonlarning dunyoni anglash, tushunish tarzidagi o'zgarishlarga va ularning atrofdagi olamni shunday ko'rish sabablariga ishora qiladi [1]. Frazologik birliklarning muhim qismi sinonim, antonim va yasama munosabatlar kabi ma'no komponentlaridir [1].

O'zbek tili bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar tilning ijtimoiy funksiyalari, so'zlarning semantik tuzilishi, lisoniy va nolisoniy omillarni ham qamrab oladi» [2]. Shuningdek, jamiyatda til birliklarining funksional foydalanilishi ham muhim jihatdir [2].

Arab tili misolida quyidagi muhim jihatlarni ta'kidlash mumkin:

Qur'on va islom terminologiyasining ta'siri. Arab tilidagi ko'plab asosiy tushunchalar diniy matn va islom an'analari ta'sirida yangi ma'no va konnotatsiyalarga ega bo'lgan. Masalan, salom - *سَلَامٌ*, inshaalloh - *إِنْ شَاءَ اللَّهُ*, alhamdulillah - *اللَّهُ أَحْمَدُ* kabi so'zlar diniy lug'at tarkibining ajralmas qismiga aylanib qolgan.

Halol - *حَلَالٌ* va harom - *حَرَامٌ* - bu islom dinida ruxsat etilgan va man etilgan narsalarni bildiruvchi atamalar, diniy muhitdan tashqariga chiqib, arab va musulmon mamlakatlaridagi kundalik leksikaning bir qismiga aylanib qolgan. Hijrat - *هجرة* - avvaliga Muhammad alayhissalomning Makkadan Madinaga ko'chib o'tishini bildirgan, endi esa diniy yoki madaniy o'zligini anglatish maqsadidagi «ko'chish», «ko'chirib o'tish» ma'nosida ishlatiladi.

Umra - *عُمْرَة* - Makkadagi muqaddas joylarga qilinadigan kichik haj. Hozirda «qisqa safar», «qisqa sayohat» ma'nolarida ham qo'llaniladi. Fatvo - *فَتْوَى* - islom qonunlari bo'yicha berilgan rasmiy diniy xulosa, sharh. Ko'p hollarda bu so'z har qanday ekspertlik fikri yoki maslahat uchun ishlatiladi. Mahram - *مَحْرَمٌ* - islom qoidalariga ko'ra ayolning birga safar qilishiga ruxsat berilgan yaqin qarindosh. Hozir bu so'z ishonchli, yaqin odam ma'nosida ham qo'llaniladi.

So'fizm - *تَصَوُّفٌ* - islom ichidagi falsafiy yo'nalish, ammo endi u «ma'naviylik», «meditativ» ma'nolarida ham ishlatiladi, tor diniy kontekstdan tashqariga chiqqan.

Ziyorat - *زِيَارَةٌ* muqaddas ziyoratgohlarga tashrif. Endi bu so'z qarindosh-urug'lar, do'stlarga tashrif ma'nosida ham ishlatiladi. Ibodat - *عِبَادَةٌ* - Allohga sig'inish, xizmat qilish. Hozirda bu so'z hayotning turli sohalariga ixlos bilan berilish ma'nosida ishlatiladi. Haj - *حَجٌّ* - musulmonlarning Makkaga qiladigan katta ziyorati. Ma'noni kengaytirib, muhim, ahamiyatli sayohatni bildirish uchun ishlatiladi. Alhamdulillah - *لِلَّهِ الْحَمْدُ* Allohga shukur izhor qilish. Hozir bu ibora har qanday holat uchun quvonch, qoniqish ifodalash uchun qo'llaniladi.

Inshaalloh - *إِنْ شَاءَ اللَّهُ* - «Alloh xohlasa» ma'nosidagi ibora. Ishonche'tiqodsizlik, shubha, kechiktirishning oldini olish ma'nolarida ishlatiladi. «Subhonolloh» - *اللَّهُ سُبْحَانَ* Allohga hamdu sanolar aytish, hayratlanish iborasidir.

Hozir kundalik hayotimiz ko'p qo'llanadigan undalma. Amonat – أمانة – islomda ishonilgan narsa, javobgarlik. Hozirda har qanday topshiriq, vazifani ifodalash uchun ishlatiladi. Rabe' al-Avval – الأوَّل عُرْبِيَّة – islom taqvimining uchinchi oyi nomi. Bu so'z «bahor», «yangi yil boshlanishi» ma'nolarida ham qo'llanadi.

Ushbu misollar arab tilidagi semantik tuzilmada islom madaniyati va terminologiyasining qanchalar chuqur singib ketganini, ko'p so'zlarning ma'nosi kengayganini yoki qayta tushunilganini ta'kidlaydi. Shuningdek, islom leksikasi o'zining majoziy va ramziy o'lchamlarini kengaytirib, arab madaniyati va tilining ajralmas qismiga aylanayotganini ham ko'rsatadi. Bunday tarzda, islom diniy nutqining ko'plab tayanch tushunchalari arab/musulmon madaniyati va hayot tarzining turli sohalariga chuqur singib ketganini aks ettiruvchi ko'chma, majoziy ma'nolarga ega bo'lib bormoqda.

2. So'z ma'nolarining torayishi yoki kengayish holati. Arab tilidagi ayrim umumiy ishlatiladigan so'zlarning ma'nosi diniy kontekstda torayishi yoki kengayishi mumkin. Masalan: «Zokir» ذَاكِرٌ so'zi «Allohni zikr qiluvchi» ma'nosini anglatadi, «eslaydigan» ma'nosidan farqli. «Tavba» تَوْبَةٌ so'zi odatda «pushaymon bo'lish» ma'nosini beradi, ammo islom kontekstida «Alloh oldidagi poklanish» ma'nosini olgan. «Rido» رِضًا so'zi odatda «rozi bo'lish», «qabul qilish» ma'nolarini bildiradi, lekin diniy ma'noda «Allohning roziligi» ma'nosiga ega. «Rizq» رِزْقٌ so'zi kundalik tilda «rizq-ro'z», «kerakli vositalar» degan ma'noni beradi, islom ta'limotida esa «Allohning ne'mati» ma'nosida qo'llanadi. «Adl» عَدْلٌ so'zi oddiy tilda «adolat» degan ma'noni anglatadi, islom ta'limotida «ilohiy adolat» tushunchasini ifodalaydi. «Taqvo» تَقْوَى so'zi umuman «yaxshilik, ibodat» ma'nosini bildirsa, diniy kontekstda «Allohdan qo'rqish» ma'nosini olgan. «Solih» صَالِحٌ so'zi odatda «halol», «yaxshi» ma'nolarini anglatadi, islom ta'limotida «Allohga ma'qul bo'lgan, taqvodor» kabi ma'noda ishlatiladi. «E'tiqod» اِعْتِقَادٌ so'zi odamlar orasida «ishonch», «e'tiqod» ma'nolarini bildirsa, islom dinida «din asoslari, e'tiqodlari» ma'nosini olgan. «Iymon» اِيْمَانٌ so'zi umuman «ishonish», «e'tiqod» ma'nolariga ega bo'lsa, islom ta'limotida «Allohga va islom diniy asoslariga ishonish» tushunchasini ifodalaydi.

Demak, arab tilidagi ayrim oddiy so'zlar islom dinida maxsus ma'noga ega bo'lib, diniylashgan, ya'ni islom dinida aniqroq yoki kengroq ma'noga ega bo'lgan. Bu holat islom dini tushunchalari va terminologiyasining arab tilining semantik maydoniga sezilarli ta'siri natijasidir.

3. Yangi lug'aviy birliklarning paydo bo'lishi. Arab tilida islom dini va ta'limotlari bilan bog'liq yangi leksik birliklar paydo bo'lgan. Bular islom dini, taomil va tushunchalarini ifodalovchi atamalardir: «Fatvo» – diniy masalalarda muftiy tomonidan berilgan hukm, qaror. «Shariat» – islom qonun-qoidalari, qoidalar tizimi. «Haj» – musulmonlarning Makka shahriga qilinadigan muqaddas

safari. Shuningdek, islom ta'limotiga tegishli quyidagi atamalar ham arab tiliga kirib kelgan: «Kalima» – diniy mazmundagi soʻz, ibora (masalan, «Lya ilyaxa illya-Llax»). «Salot» – musulmonlarning kundalik beshta namozi. «Zakot» – musulmonlar toʻlaydigan ixtiyoriy zakot (xayr-ehson). «Ribo» – islom tomonidan taqiqlangan foiz-foida. «Muharram» – islom oylari kalendaridagi birinchi oy.

Demak, ushbu yangi leksik birliklar arab tili semantik maydonining islomiy ta'limot va tushunchalar bilan boyitilganining yorqin misoli boʻlib xizmat qiladi.

«Malfuz» – paygʻambar Muhammadning (s.a.v.) rivoyat va soʻzlari (hadis). «Iyd» – islom bayramlari, masalan, Iyd al-Fitr, Iyd al-Qurbon. «Qibla» – musulmonlar namoz oʻqiydigan tomon, Makkaga qarab. «Munofiq» – qalban ishonmay, tashqaridan moʻmin boʻlib koʻrinadigan kishi. «Jahannam» – kofirlar uchun abadiy u dunyodagi jazo makoni.

Islom dini va anʼanalari taʼsirida arab tilida paydo boʻlgan bu va boshqa koʻplab yangi leksik birliklar hozirgi zamon arab tilidagi diniy soʻz-iboralar va leksik tarkibning ajralmas qismiga aylanib qolgan.

4. Soʻzlarning ramziy maʼnolari. Baʼzi arab soʻzlari diniy dunyoqarashda muqaddas konnotatsiyalarni va ramziy maʼnolarni oʻzlashtirib olgan, masalan, «Ramazon», «Alloh», «Islom». Arab tilidagi koʻplab soʻzlar islomning taʼsiri ostida muqaddas, ramziy maʼnolarga ega boʻlgan: «Qurʻon» – islomning Muqaddas Kitobi, Ollohning oʻzi tomonidan nozil qilingan soʻz sifatida qabul qilinadi. Ilohiy vaxiy ramzi. «Paygʻambar» yoki «Elchi» (Rasul) – Muhammad paygʻambarga Allohning oxirgi va eng eʼzozlangan paygʻambari sifatida murojaat qilinadi. «Jihad» – aslida «kuch-gʻayrat», «harakat» maʼnolarini anglatadi, biroq ilmsizlar islomda «dinni himoya qilish uchun muqaddas urush» maʼnosini yuklashga harakat qilmoqda. «Shahodat» – islomning besh ruknidan biri, yagona Allohga ishonch va Muhammad paygʻambarni tan olishni qamrab oladi. Islomni qabul qilishning ramzi. «Masjid» – musulmonlar uchun ibodat uyi, Allohning hozir boʻlishi bilan bogʻliq muqaddas makon ramzi. «Minora» – masjid yonidagi minora, moʻtazil musulmonlarni namozga chorlaydi. Islomning ramzi. «Umma» – musulmon jamoati, ishonuvchi birodarlikning yagona timsoli sifatida qaraladi. «Imom» – diniy rahbar, namoz boshlovchi, maxsus obroʻ-eʼtiborga ega. «Sunna» – paygʻambar Muhammadning soʻz va harakatlari haqidagi rivoyatlar, musulmonlar uchun namuna. «Xalifat» – Muhammad paygʻambardan vorislik tamoyiliga asoslangan islom hukmronligi tizimi ramzi.

Ushbu va boshqa koʻplab soʻzlar arab tilida islomiy din va madaniyat doirasida chuqur ramziy, muqaddas maʼnolarni oʻzlashtirib olgan.

Bunday semantik transformatsiyalar soʻzlarning oʻzgarishi orqali arab dunyosining diniy ongi va madaniyatidagi oʻzgarishlarni aks ettirishi juda qiziqarli. Til va diniy dunyoqarashning oʻzaro aloqalaridan qanday xulosalar

chiqarish mumkin? Arab tilidan kelib chiqqan so'zlarning o'zbek diniy diskursidagi semantik transformatsiyalari xususiyatlarini ko'rib chiqishimiz mumkin.

O'zbek tili islom dini va ma'naviy sohalarida ko'plab arab tilidagi lisoniy birliklarni o'zlashtirdi. Bu ajablanarli emas, chunki islom o'zbek xalqining madaniyati va dunyoqarashiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Arab tilidan o'zlashtirilgan ko'plab so'zlar o'zbek tilida muqaddas va ramziy ma'nolarni kasb etgan. Masalan, «Qur'on» – Allohning vahiy qilingan so'zi, «Payg'ambar» – Muhammad, «Shahodat» – islomni qabul qilish, «Masjid» – Allohning uyi, «Imom» – diniy rahbar va h.k.

Bu kabi semantik o'zgarishlar tilning dinga bo'lgan munosabatini, diniy ong va dunyoqarashning tilda o'z aksini topishini ko'rsatadi. Til va din o'rtasidagi o'zaro ta'sir va aloqadorlikni tadqiq qilish o'zbek tili va madaniyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Bu o'zlashtirilgan so'zlarning o'zbek tili va milliy madaniyati muhitida qanday ma'no va konnotatsiyalarga ega bo'lishini tadqiq qilish juda qiziqarli va murakkab:

1. *Ilk ma'nosini saqlangan so'zlar*: islom, Alloh – arab. al-iloh – ilohiy kuch, turkiy xalqlarda, xususan, o'zbeklarda – Tangri, fors-toj. – Xudo, sohoba, taqvo, kabi ayrim arab so'zlari o'zbek tilida o'z asosiy diniy ma'nolarini saqlab qolgan.

2. *Ma'nosi kengaygan so'zlar* – ayrim so'zlar ko'proq umumlashgan, kengroq ma'no kasb etgan. Masalan, «iymon» so'zi faqat «ishonch» ma'nosidagina iborat emas, balki «axloqiy qarashlar, e'tiqodlar» ma'nolarini ham ifodalaydi. Kalom – so'z, nutq ma'nosini bildiradi. Aqida ilmining nomi. O'zbek lisoniy olami manzarasi uchun ikki dunyo tushunchasi xos – bu dunyo va u dunyo. O'zbeklar ushbu dunyolarni foniy (o'tkinchi) va boqiy (abadiy) dunyolar ham deyishadi⁶.

3. Milliy madaniyatga moslashgan so'zlar. Ba'zi arabizmlar o'zbek madaniy realiyalarini aks ettirish uchun o'zgarishlarga uchragan. Masalan, mehmon so'zi o'zbek mehmondo'stligi madaniyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Olim – shu o'rinda alloma (olim) so'zining avval Islom ilmini to'liq o'rgangan shaxsga nisbatan qo'llangani, hozirgi kunda esa dunyoviy ilm egasi ma'nosida ham parallel qo'llanilishini aytish lozim⁷, muallim, ajal, baraka, vasiy, vujud, domla, ehson, ziyorat, isnod, ijara, iltijo, ilhom, kalom, matn, **ma'rifat**, maqom, mehrob, salla, **ta'til**, **hokim** bu kabi semantik transformatsiyalar arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning o'zbek tili va madaniyatiga integrallashuvi, moslashuvi, yangi ma'nolarni egallashi jarayonlarini o'zida aks ettiradi. Ular o'zbek tili va

⁶ Султонова Ш.М. Диний лексика диний фразеологик birliklarning tarkibiy qismi sifatida//Илмий хабарнома. Серия: Гуманитар тадқиқотлар. – Андижон, 2020. №5(49). –117 б.

⁷ Қўрсатилган асар. –118 б.

madaniyatidagi islom dinining o'rnini, uning milliy xususiyatlar orqali transformatsiyalanishini ko'rsatib beradi.

4. *Yangi ma'nolarning paydo bo'lishi.* Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar o'zbek tilida noan'anaviy, g'ayriodatiy yangi ma'noviy ottenkalar rivojlantirishi ham qiziqarli jihat bo'lib hisoblanadi.

Arabcha o'zlashma so'zlar yangi ma'nolarni rivojlantirishi mumkin:

1. "Karomatlik"- arab. «karam» – *ikrom etish* fe'lining masdari bo'lib, o'zbek tiliga *yaxshiliklar* deb tarjima etiladi Arab tilidan "mo'jiza" ma'nosida o'zlashgan, ammo o'zbek tilida "taqvodor, muqaddas" kabi ma'nolarni ham ifodalay boshlagan. Masalan: "Bu kishi juda karomatlik, uning so'zlariga ishonsangiz bo'ladi".

2. "Farishta" so'zi. Bu so'z aslida "malak" ma'nosidagi arab so'zidan olingan. Ammo o'zbek tilida "saxiy, olijanob inson" ma'nolarini ham kasb etgan. Masalan: "*U haqiqatan ham farishta odam, hammaga yordam beradi*".

3. "Savob" so'zi. Arab tilidagi "savob" so'zi "yaxshi amal, ezgu ish" ma'nolarini anglatadi. Biroq o'zbek tilida "mukofot, unvon" kabi ma'nolarni ham o'zlashtirib olgan. Masalan: *uning savobli ishlari barchamizga ibrat bo'ladi*.

4. Hadis – arabcha: rivoyat, naql. Islom dinida Qur'ondan keyingi muqaddas manba, Muhammad alayhissalom (s.a.v.) ning faoliyati va ko'rsatmalari haqida rivoyatlar majmui. Hozirda usta, bilimdon ma'nolarda qo'llanilmoqda. Masalan: *ishning hadisini olgan*. Pir – ma'naviy tarbiyachi, murshid.

Bu misollar arab tilidan o'zlashgan so'zlarning o'zbek tilida yangi ma'noviy ottenkalarni rivojlantirishi jarayonining turli qirralarini namoyon etadi.

Bu kabi misollar diniy matnlarning tarjimasida ham o'ziga xos semantik o'zgarishlar yuz berishi mumkinligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Axrorov, A.A. UDK: 811.512. 133 ROST VA YOLG'ON SO'ZLAMOQ HAQIDA XALQ MAQOLLARI SHARHI. *ILMIY AXBOROTNOMA*, 57.

2. Doniyorovich, O. R. A. (2022). TOG'AY MUROD ASARLARIDA EVFEMIZMLAR. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND EDUCATION*, 1(4), 38-42.

3. Dehqanova L. Arabcha ko'plik shakllarining o'zbek tiliga qo'llanilishi // **O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI. 18- soni**

4. Ermatov Ikhtiyar. (2022). HYPERO-HYPONYMIC RELATIONS IN THE TERMINOLOGICAL SYSTEM OF MORPHEMES AND WORD FORMATION

LEVELS OF UZBEKI. *World Bulletin of Social Sciences*, 16, 133-136. Retrieved from <https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/1737>

5. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1980. – B.120-251.
6. Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi, 1-jild. – Toshkent: 1997.
7. Ramazonova Sh. International Conference on Developments in Education Hosted from Delhi, India <https://econferencezone.org> 21st July 2022
8. Muxidillayev, F. (2022). LINGVOPOETIKANING O'RGANILISHIGA DOIR QARASHLAR. *Academic research in educational sciences*, 3(7), 315-320.
9. Pardayeva, I., & Mahmudboyeva, F. (2022). ZARGARLIK TERMINLARINING SINTAKTIK USUL BILAN YASALISHI. *Gospodarka i Innowacje.*, 24, 562-564.
10. Pirmqul Qodirov. Humoyun va Akbar. – Toshkent: Sharq, 2006.
11. Sharipov, F. G. (2021). Attitude to the plural affix in Uzbek language. *Scientific reports of Bukhara State University*, 5(1), 50-64.
12. Yodgorov, H., & Zulayho, T. (2022). JOURNAL OF NORTHEASTERN UNIVERSITY. *Journal of Northeastern University*, 25(04).

AXBOROT RESURSLARI:

1. https://www.researchgate.net/publication/361543329_FRAZEOLOGI_K_BIRLIKLARNING_LINGVOMADANIY_XUSUSIYATLARI
2. https://my.iiu.uz/dashboard/uploads/files/i4ucFmwV_hVui-qLDImZJlmNlrfGcfGU.pdf
3. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7846917>.